

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 930.2:394.92

о. *Юрій Мицик, Інна Тарасенко*

З ЛИСТІВ Є. Ю. СПАСЬКОЇ ДО С. А. ТАРАНУШЕНКА

У статті наводиться частина листування двох видатних українців мистецтвознавців Євгенії Спаської та Степана Таранушенка, що зберігаються в особовому фонді С. Таранушенка в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського. Ці листи є важливим джерелом до біографії Є. Спаської, проливають світло на процес написання її класичних наукових праць з історії українського мистецтвознавства, її творчі зв'язки з рядом науковців.

Ключові слова: листи, мистецтвознавство, народні промисли, килимарство, гончарство, кахлі, рушники, порцеляна.

Ім'я видатної дослідниці мистецтва Євгенії Юріївни Спаської (1892–1980) стає все більш відомим українській громадськості. Так, в останні роки в її рідному Ніжині пройшли конференції, присвячені мистецтвознавцю («Спаські читання»), там же на одній з центральних вулиць Ніжина була відкрита її меморіальна дошка. У кількох журналах «Ніжинська старовина» вийшли доповіді, виголошені на згаданих конференціях. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського (ІМФЕ) НАН України розпочав підготовку до видання її творчої спадщини, опубліковано ряд досліджень... На цих конференціях ми зробили доповідь про її листування у 1960–1962 рр. з видатним українським мистецтвознавцем Стефаном Андрійовичем Таранушенком (1889–1976), на чергових Спаських читаннях виступили з доповіддю про листування 1963–1966 рр. і готуємо до видання весь комплекс цієї кореспонденції: 127 листів Є. Ю. Спаської за 1960–1973 рр.[1] Інші, більш раннього періоду, очевидно, не збереглися.

Ці листи зберігаються в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). У той же час листів Таранушенка значно менше – всього 13 [2]. Це можна пояснити і станом здоров'я Таранушенка і особливістю ситуації Спаської, яка шукала в писанні листів порятунк від самотності. Щоб зекономити обсяг вступу, будемо Є. Ю. Спаську визначати літерами Є. С., а С. А. Таранушенка – С. А.

Листування Є. С. та С. Т. важливе тим, що висвітлює останній період їхнього життя. Водночас це був новий етап життя, коли після тяжких поневірянь внаслідок репресій та заслання (від них невинно постраждали обидва вчених) відроджується інтерес до наукової роботи і з'являються елементарні умови для реалізації наукових планів. Однак коефіцієнт корисної дії наукової праці обох невпинно знижувався. Вік і наслідки репресій все сильніше давалися взнаки. Є. С. особливо тяжко це переживала,

бо їй, справжньому трудоголіку, лікарі забороняли інтенсивну розумову працю (Є. С. страждала через високий тиск крові та погіршення пам'яті, спазми судин головного мозку). До того ж окрему квартиру після 30 (!) - річного поневіряння по підвалах та напівпідвалах вона (точніше її син Юлій) отримала у 1963 р., але доводилося доживати віку на чужині, в спекотливій Алма-Аті, відірваній від музеїв, наукової літератури, спеціалістів, у постійних спогадах про рідну Україну, особливо про Чернігівщину, за якою неймовірно тужила.

У цих умовах Є. С. займалася розвитком старих сюжетів (дукачі, кролевецькі рушники, ніжинське золотарство, Волокинський завод порцеляни, кахлі Чернігівщини та ін.), хоча на початку 60-х рр. ХХ ст. вона ще була в Україні, досліджувала, зокрема, унікальну скатертину гетьмана Івана Скоропадського, яка зберігалася в фондах чернігівського історичного музею; вела інтенсивне листування з приятельками і колегами по науковому цеху, упорядковувала свій архів, зайнялася збереженими чернетками та уривками щоденників наукових експедицій 1923–1927 рр. Особливо важливу роль відіграло написання спогадів про її вчителя і наукового керівника, видатного мистецтвознавця Данила Михайловича Щербаківського (1897–1927), який скоїв самогубство на знак протесту проти нищення київського історичного музею радянською владою. Саме під його керівництвом сформувалася блискуча «п'ятірка» – колектив учениць – видатних мистецтвознавчинь: Надія Венгржиновська, Марія Вязьмітіна, Наталя Коцюбинська, Марія Новицька, Євгенія Спаська, серед яких Є. С. була найвидатнішою, що визнавав і сам Щербаківський. Вона надзвичайно високо оцінювала роль Щербаківського в своєму житті і намагалася зберегти для нащадків уячну пам'ять про нього.

Слід відзначити, що вже в 1930 р. про її вчителя влада згадувала як про «ворога народу», а 1934-го за наказом першого секретаря компартії України Постишева його могилу зрівняли з землею, а на його ім'я наклали табу. Спогади Є. Ю. вийшли тільки в роки горбачовської перебудови [3]. Виявом громадянської мужності Є. С. було те, що вона з групою науковців підписала листа до влади з вимогою розібратися в причинах самогубства Щербаківського. Це без сумніву стало однією з причин репресій. Зокрема, її було звинувачено в націоналізмі й вислано на 3 роки до Уральська. Але це заслання розтяглося по суті на все життя. Є. Ю. жила з сином у Саратові, Семіпалатинську, Алма-Аті, перебиваючись тимчасовими заробітками, і врешті осіла в Алма-Аті, де в 1946 р. нарешті стала працювати за спеціальністю. Але реабілітована вона була лише посмертно (у 1989 р.). До кінця свого життя Є. С. зберігала уячну пам'ять про Д. М. Щербаківського, а його фото в рамці, виготовленій останнім ніжинським різьбярем, повісила у своїй кімнаті. Фотокопію цього фото, надіслану Таранушенку, наводимо в додатках до статті, як і фото самої Є. С.

Листи Спаської дуже цікаві. Тут знаходимо і автобіографічні моменти, і свідчення про подруг та колег Є. Ю. – визначних науковців, зокрема етнографів та мистецтвознавців (Всеволода Зуммера, Сергія Руденка, Івана Спаського (брата Є. Ю.) та ін.), спогади про Данила Щербаківського і про рідний край – Сіверщину... У даній публікації ми публікуємо деякі з листів, тексти всіх можуть скласти цілу книгу. Відзначимо, що Є. С. чудово володіла рідною українською мовою і пишлась тим, що зберегла її на чужині, але її правопис дещо відрізняється від сучасного (скажімо, вона писала не «деякі люди», «Ніжин», а «де-які люде», «Ніжен» тощо) і тому ми дещо поправили його. Усі з наведених листів написані з Алма-Ати й тому не будемо вказувати на це в археографічній легенді.

1) Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського (Далі ІР НБУВ) Ф. 278. №№ 4043–4169.

2) Там само. № 2313–2325.

3) Спаська Є. Спогади про мого найсуворішого вчителя Данила Щербаківського // Наука і культура. Україна: Щорічник. Випуск 24. Київ: Знання, 1990.

* * *

№ 1

1961, червня 21.

«21/VI.

Спасибі Вам за лист Ваш, Степане Андрійовичу!

Все, що Ви радили зробила. А з скатертиною також на слід напала – все ж таки вона мабуть тутешня (зараз чи не в Рашби, треба подивитися), бо на XIV з'їзді арх[еологів] тут було 2 скат[ертини] Скороп[адського] – одна з Андриєвки, друга з Коропа. А речей у них у музеї під час війни пропало сила, чудо що ця збереглася. Її конче треба привести у порядок і потім може буде в ательє у фотографа добре сфотографувати. (Я сьогодні у нього фотографувала дещо). Нашити на тонку тканину, розпрямити всі, як попало зашиті дірки, мокрою вигладити – матиме вигляд пристойний. Зараз цього не можна було робити, бо з нею поралася довго художниця, й нічого з нею не робила, і не радила нічого їй [не робити], бо вона й сама майстер дуже добрий – і старанний і умілий. Робітниця музейна їде у відпустку. Зробиться все це пізніше, бо й примушувати все з-за цього й з-за погоди не змогли. А я крім музею посиділа і в архіві, й бібліотеці, – хоч й тут не пощастило – музейна бібліотекарка в відпустці, а в міській – дуже мало книжок по старому Чернігову. А в Алма-Аті їх зовсім нема. Гарний Чернігів, ще зеленіший, ніж Київ. Шкода, що до води було мені далеченько, а я так хочу бути на воді. Завтра вже їду до Остра на пароплаві, скільки там буду ще не знаю – яка зустріч буде! Скатертину художниця тільки сьогодні повернула до музею і взялася за килим з портрета. Працює як скажена день і ніч, з ранку до ночі. Мало часу їй дали!

Бувайте здорові! Усього Вам найкращого. Є. С.».

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4052)

№1а. Регест

1963, липня 15.

Чи можете уявити, що відчуває людина після 30(!) річного «життя переважно підвального і напівпідвального опинитися у чистій, світлій кімнаті (краще «однокомнатній квартирі со всіма зручностями»)? Це на 2-у поверсі нового будинку, у новому кварталі; вікна і маленький балкончик виходять на широку вулицю». Поруч Ботсад, видно Але-Тау. «Жила з сином, його жінкою, онукою у старому будинку у напівпідвалі, куди я пустила пасербицю з двома дітьми, коли їх господиня викинула на вулицю». Тіснота. Жила цей рік «як на роздоріжжі». Зараз син поїхав до Караганди невістка з онукою до батьків у Семипалатинськ. Видно, що вони зовсім переїдуть до Караганди. 3-4 дня тому племінники (?) перевезли мої сумні рештки добра – книги, папери, які були у дідівській скрині у сарайчику. Вчора і сьогодні я взялась за цей хаос. Перше, що впало в око «пачечка Ваших листів за весь час нашого листування!». Читала їх підряд і так мені тепло на серці стало».

Хвалить сина, який чорно робочого-в ун-т, без асп, працював, його взяли в ун-т у ХІ/1962 р. за рік оборонив роботу (?), я нічого путнього не зробила. Після переїзду взяла атестацію у земляка-ботаніка Харитона Савича Байди, позитивну характеристику. Я влаштувалася на роботу «Безкоштовну звичайно, як пенсіонера, що сумує за роботою – до водяних рослин». Кожного дня ходжу в Ботсад, 2 години, до лілій. «Тут жаби, головастики, все, що мені в Ніжині завжди подобалося». Розбираю своє переплутане майно за Вашою порадою. Альбом з фото порцеляни Миклашевських, надіслала до і-ту «а після прочуханки Бутніка-Сіверського (спасибі йому) мене повідомили про одержання». Я надіслала їм невелику колекцію Півн. Галицьких

малюнків вишивок, які були не в сараї, а в кімнаті. Тепер вагаюся: може краще було б до лаврського музею. Чи маєте книгу Івана про ордени й медалі до 1917 р.? Можу надіслати.

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4076)

№ 2

1963, серпня 25.

«25. VIII. 63.

Вельмишановний Степане Андрійовичу!

Спасибі Вам за увагу! За листівочку! Чомусь останні часи все ж таки якось дуже самотньо і усяка увага дуже дорога! Я примусила себе і, пам'ятаючи старі розноси Іванові, виписала від нього дві глави його «Дукачів» – «Историческая эволюция дукачей» и «Золотарство и его техника», перечитала і побачила, як він обстоятельно на великому доступному йому і недоступному мені матеріалі розбирає складне питання, вирішила зовсім перекроїти свій матеріал і використувати те, чого у нього нема. Получилася невеличка (10 стор.) роботка історико-етнографічна.* Одним словом зробила, що було в силах. Тепер тільки фото і кресленики замовлю і надішлю до Києва. Недавно одержала з Ін-ту етнографії та мистецтвознавства нарешті повідомлення і подяку за фото Міклашевських і випадкові малюнки галицьких північних вишивок, що якось завалилися і не встигли зникнути, як більшість мого такого майна. Правда, не знаю точно, чи буде публікуватися Іванова робота коли-небудь. Шкода, що у Києві не зацікавився ніхто його роботою – вона й справді найцікавіша була б на Україні. Ну, побачимо, що буде. На всякий випадок своїх записів про техніку викидати не буду, хоч вони і не такі солідні, як Іванові. По-перше я була в Ніжині недовго о Різдві 1925-26 р., по-друге розгубила значну частину і встигла дещо забути...

Дівчата мої написали мені коротенько з «Золотої Балки» – пропадають там від жару. Я тут теж один день чуть не пропала, навіть не пам'ятаю, як він пройшов, бо з ліжка не вставала. Мої пишуть мені з Караганди, одержали гарну квартиру, правда на 4 поверсі, але мені, як не сумно за їми, їхати туди нема бажання, досить мене налякав свого часу центр[альний] Казахстан. Дуже, дуже хотіла б хоч раз ще побувати на Десні під вербами... Я вже і то тут, у Бот[анічному] Саду намагаюся розшукати хоч трохи щось подібне до України. Але тут з вікон більш походить навіть на Крим «прилавки» –(предгория), а тополі здалеку, як кипариси.

Що робити управившись з «Ніжинським золотарством» – ще й сама не знаю. Що то не звикла жити без усяких обов'язків, от і сумно часто, а головне, коли про що і роздумаєшся – абсолютно нема з ким порадитися. Ви так і не написали мені по правді, що Ви думаєте про Скоропадського? І чи дозволите Ви мені надіслати другий екземпляр Чернігівському музею? Можливо що він тільки їм і потрібний? І Марії нічого не написали про це. Якби виграла по лотереї – не вагаючись полетіла б до Києва і Ленінграду. Дуже скучила за «своїми» милими киянами!

Бувайте здорові! Ще раз спасибі. Є. С.

* про ніжинських майстрів-кустарів-художників».

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4079)

***

«Іванові». Іван Спаський (1904-1990) – видатний нумізмат і мистецтвознавець, молодший брат Є. Ю. Спаської.

Йдеться про монографію І. Спаського «Дукачі та дукати України» (за матеріалами, зібраними на Ніжинщині у 1920-х рр.)

«Марії». Йдеться про Марію Іванівну Вязьмітину (1896-1994) і Марію Олексіївну Новицьку. М. І. Вязьмітіна – відома українська археологиня і мистецтвознавець. М. О. Новицька – відома мистецтвознавець і музеєзнавець.

«Золота балка» – пізньоскіфський могильник на території Херсонської де М. І. Вязьмітіна і М. О. Новицька в 50-6-х рр. ХХ ст. проводили археологічні розкопки.

№ 3

1963, жовтня 9.

«9-X-63

Рада, що догодила Вам фото, вельмишановний Степане Андрійовичу! Одразу ж вирішила, якщо не фото, то хоч маленькі малюночки ще надіслати Вам. Чому ж здається мені, що це саме Ви цікавитеся архітектурними мотивами в тканні? А листи з України мені як весінній вітер гріють серце. Чомусь мої милі товаришки останніми місяцями зі своїми різноманітними справами щось забули мене, давненько не пишуть. А може й їхній який-небудь загубився, як очевидячки й Ваш якийсь. Це могло трапитися тому, що на великий новий район виділив з себе окремих район поштовий, недалеко од нашого дому й п/о № 70 з'явилося, може під час передачі не все дійшло куди слід.

Знали б Ви якби я рада була повернутися «додому»; хоч останні місяці, живу тут сама, якось я трохи заспокоїлася й одужала. І не те, що неодмінно до Києва, а й до Остра, Ніжина, Чернігова повернулася б, як не добре мені було тут ці останні місяці. Про те не думаю, щоб мала я право мінятися жилплощею: син одержав це приміщення від Академії, вселив мене, а сам – з'їхав до Караганди. Збирався в кінці місяця навідатися, і я все чекаю його і не знаю, чи не загрожує мені виїзд звідси? Без мого бажання? Намагаюся я не лінуватися, хоч щось робити. На черзі – збираюся вам саме надіслати «Ніжинське золотарство» – останнє, що мені пощастило, хоч якось склеїти до купи. Чекаю лише на ілюстрації від Івана.

Про «Скоропадського» вперше від Вас чую, що він одержав «паспорт»... Досі ні від кого з киян ні одного слова ані доброго, ані сердечного не чула. Так і вирішила, що «нагрішила». Одержала приятного листа від Яценка, щодо колекції з соломоплетіння М. Г. Сироватки, яку мені колись давно-давно сюди надіслали мені мої Марії, а вона (колекція) тут по усяким сараюшкам та підземеллям розтріпалася. От я й хочу її упорядкувати – перешити, (якщо дістану) на чорний папір – красиво буде. М. Г. теж ентузіаст у своїй справі була і на повагу заслуговує. Це мені вже не вперше в житті чужі справи кінчати. І чи є вона ще на світі, чи нема – нічого не знаю. Лежить у мене ще порядочний матеріал, щодо «Покорщини», але все – ж таки далеко не повний з літератури. От і не знаю, чи братись зводити його до купи...

Щоранку ходжу я до Ботсаду Академії, через дорогу. Подобається він мені більше, ніж київський та Нікітський та інші «благоустроєні». Цей якийсь ще трохи дикий, а зараз у осені дуже гарний. Доручили мені наглядати за водяними рослинами у опитних бочках та ваннах у теплицях. Сад великий, а за ним передгір'я і далі величезні гори; є куточки прямо на Крим схожі.

Боюся, що син зватиме до Караганди, а туди мені вже зовсім нема охоти їхати. У нього там робота цікава, подобається і йому, і дружині, ну, а мені там вже зовсім нема чого робити. Так що – правді сказати – не дуже добре уявляю собі як краще жити далі.

От Вам мій відчит за останні часи! Усього, усього Вам найкращого!

Є. С.

Степану Андрійовичу Тарануценку

Архітектурні мотиви в кралецевському тканні.

1) На датованому 1872 роком настільнику (у Всеукраїнському Історичному музеї) три маленькі трибанні церкви (у мене дуже невелике фото), «каплиці», № не знаю.

2) На рушнику з орнаментом «Три румки» (у Всеукраїнському Історичному музеї № не знаю) (малюнок церкви. – Ю.М.) Друга точно така

3) Рушник у «Русському музеї» в Ленінграді етнограф. відділі № 1381-20. (малюнок *однобанної церкви*. – Ю.М.) Друга і третя точно такі

4) На рушнику з філіалу київського гос[ударственного] муз[ея] укр[аїнського] мистецтва. (малюнок *однобанної церкви*. – Ю.М.) Друга і третя точно такі

5) Власність Севрюка, датований 1841 р. (малюнок *трибанної церкви*. – Ю.М.) Друга точно така.

Усі ці 5 фото в альбомі, де зібрані всі фото щодо «Кралева» – великого мого рукопису. Що з їм робити ще не надумала?

І знаєте як дивно? З цього великого рукопису зникла остання частина про ХІХ ст. Коли і де – не уявляю собі.

«Скоропадського» копію, за Вашою порадою надіслала Чернігівського музею. Недавно одержала повідомлення про одержання».

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4081)

***

«Яценка». Очевидно йдеться про Володимира Федосійовича Яценка (1915-2010) – українського художника мистецтвознавця, хоча не можна виключати, що це був Михайло Трохимович Яценко (1923-1996) – український фольклорист і літературознавець.

№ 4

1963, жовтня 19.

«19/ХІ 63. Дуже зраділа в/ш Степане Андрійовичу, одержавши сьогодні вашого листа, бо щось давно мовчали і Ви, а Вс[еволод] М[ихайлович Зуммер], і всі мої подруженьки мочать – аж сумно; страшно стало мені старій тут на чужині та ще й самісінькій!

Хоч я, щодо здоров'я, і почувала себе тут на новому місці це літо значно краще ніж і рік і два тому, а все якось неспокійно на душі, коли не знаєш, як там товариші? Да й порадитися тут про найцікавіше для мене нема з ким; писати ж та докучати коли свої мовчать, якось аж совісно. От і зараз – зраділа, ніби раптово одержала, коли прийшов Ваш лист, спитати у Вас саме про таке: чи пристойно мені в роботі під назвою: «До історії ніжинського золотарства (ХІХ ст.), починаючи її з твердження, що в Ніжині старе майстерство золотарство і привести такий доказ, як фото дарованої (1750 р.) і підписаної ніжинської майстрами митри, що переховується у лаврі, принаймні була там і я її сама бачила у найціннішому відділові музею (не пам'ятаю як він тоді звався чи «культів», чи «культури» ?) «Іван Захарієв Ніжин» «зділана Пахомієм Витвєцьким 1750 года». Бо не лише діди, а ще й батьки моїх інформаторів робили не лише «пугвиці», та «привіски», та «сережки», «дукачі», а й митри й оклади і я про це з їхніх слів згадую? І чи існує цей відділ? І чи можна що з їхніх екземплярів фотографувати? І як можна, то як це зробити? Кого просити? Кому написати? Бачте, яка сила запитань? Може тому, що і я щось сьогодні трохи нездужаю й пишу Вам лежачи? Рідкісні шати (?)були й у ніжинських церквах і я у додатку наводжу ці мої записи, але з старих ніжинських речей може єдина ця митра й збереглася? Чи може згадати про неї? Пробачте, пробачте й ще раз пробачте!

Є. С.

Чекатиму Вашої поради. Фото від Івана прийде не раніш ½ ХІІ».

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4083)

***

«Вс[еволод] М[ихайлович]». В. М. Зуммер (1885-1970) – відомий український мистецтвознавець, один з учителів Є. Ю.

№ 5

1963, жовтня 22.

«22-Х-63

Вельмишановний Степане Андрійовичу!

Чи пробачите Ви, що я так штурмую Вас своїми листівками? Але роблю це тому, що здається мені Вам – зрозуміти саме Вам легше, чим комусь іншому... За ці останні два-три місяці, що я живу сама, у світлій та гарній кімнаті, після майже 30 (!) років підвального та напівпідвального життя, якось я і відпочила зокрема після останніх 3-х років, коли я була усюди четвертій – в одній кімнаті...

Трошки розібралася з тими сумними уривками та рештками, що випадково не загинули «сберігаючись» чи то у сараї на даху, чи то у льоху, всюди мокнучи та пріючи... Зробила те, що було найлегше з «Скоропадським» та «Золотарством», (яке надішлю Вам, як тільки Іван змилюється та надішле фото). А що далі робити

й сама не знаю. Надумала (і Муся радить це зробити) – перекласти на російську мову Скоропадського – це тому якраз ми з єю добре знаємо скільки по російських музеях (Моск[ви] та Лен[інграду] українського матеріалу (якраз вишивок) зовсім безпаспортних та недатованих. Для різних інших тем мені страшенно не вистачало головного – і самих матеріалів, і книжок, і людей... Того, чого я вже й не матиму ніколи. І от зовсім несподівано почали мені попадатися в руки окремі сторінки про роботу в семінарах Данила Михайловича – ті незабутні роки з 1923 по 1927..., уривки з щоденників подорожів за ці роки; себто те, для чого мені ніякі книжки, ніякі люди нічого мені додати не зможуть! Чи не перший мій обов'язок звести все до купи і зв'язати в одно? Я не знаю, яке становище, яке відношення до Д. М., чи треба і є охота знати комусь щось про нього, як вчителя? З дівчатами моїми я про це ще не порадилася, бо вони ще десь тиняються й раніш листопада до Києва не повернуться.

Для нас, його учнів, це – занадто дороге, проте у мене написано звичайно найбільше про те, що він робив з мене і для мене. Про те, чого від кожної роботи вимагав. (А перше – це не лінуватися).

Єдина окраса мого житла тепер – це його портрет в дубовій рамці, який я лише тепер маю змогу тримати перед очима, щоб не лінуватися. От я і Вам надсилаю і портрет і рамку, а разом хочу й оповісти її історію.

Ще коли я вчилася в Москві, чи то в 1912 чи 1913 р, мої друзі подарували мені Ботічелівську людину – рондо. Я, приїхавши до Ніжина, знайомого столяра Власа попросила зробити мені просту кругленьку рамку. А він каже: «що це Ви, панянка, це ж ікона! Це треба майстру «справжньому» дати зробити! – Я кажу: «Добре, прошу». От і зробив мені цю рамку якийсь невідомий старий ніжинський різьбяр. Тоді мені (безтолковій) навіть на думку не спало спитати хто зробив цю річ, хоч вона мені і тоді подобалася.

І лише чи то у 1923 чи то у 1924 році під час лекцій Д. М. в Археол[огічному] Ін[ститу]ті, коли він говорив про тих українських майстрів, що різали розкішні іконостаси, пригадала я і чудові ніжинські іконостаси, спало на думку, що й мою рамку напевно хтось з ніжинських різьбярів, нащадків тих старих робив. Після семінару сказала я про це Д. М., а він велів неодмінно показати її, а коли я принесла, довго розглядав, а потім добре вилаяв, що я не знаю, хто це зробив. При першій змозі вивралася я до Ніжина, Власа, вже старого, розшукала, а того діда вже не було в живих і рамка ця його остання робота, і він був дійсно з роду тих різьбярів, що різали й ніжинські іконостаси...

От тепер я й Мадонну сховала, а портрет Д. М. замість її поставила, щоб він і тепер не давав мені лінуватися. Кому відписати цю річ? Це вже Ви мені мусите порадити. А Вам я надсилаю з великою охотою, надішлю і Маріям моїм, що можу. Завідувач фондом ІМФЕ АН УССР – не Волод[мир] Федосієвич, а Михайло Трохимович, мій земляк – чернігівський, який якось увічливо і приязно до мене ставиться, спасибі йому. Не те що чернігівські музейщики – надіслала їм «Скоропадського» – навіть не повідомили чи одержали; спасибі стороння людина повідомила. За порадою М. Т. я зараз стараюсь й намагаюсь упорядкувати сумні рештки колекції з соломоплетіння М.Г.Сироватки. Це дуже непросто, нема потрібного паперу. Але зроблю! Саме Д. М. завжди примушував з повагою ставитись до роботи тих, хто не встиг їх кінчити.

Пробачте мені! Безпам'ятна! Забула, що вже надіслала Вам фото. А дуже хотіла ще щось для Вас зробити! З щирою повагою Є. С.».

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4082)

***

«Волод[мир] Федосієвич, а Михайло Трохимович». Мається на увазі згадуваний вище М. Т. Яценко, а не В. Ф. Яценко. М. Т. Яценко дійсно працював у 1962–1966 рр. в ІМФЕ і походив з Чернігівщини (с. Свидовець Бобровицького району).

№ 6**1963, грудня 16-17.**

«Вельмишановний Степане Андрійовичу!

Не можу пригадати: чи я вже надіслала відповідь, чи загубила, чи ще не написала? Хоч вбийте – не знаю!

Тому краще ще раз написати – Ви сердитися за докуку не будете, а хоч і будете, то це краще, ніж за невічливість. Знали б Ви, як мені сказали самій у «Золотарстві» багато чого не хватає! Про «Івана Захарієва» ніхто нічого не знає, як я не шукала, як не питала... А вважаю був це якийсь багатий да чванний купець, може грек. Про те кажу це Вам по секрету, а в роботі писати не наважуюся! За Шафонським у XVIII ст. найбільший цех золотарства був у Ніжині: з 12-и на усю Чернігівщину, аж 8 – у Ніжині.

Зробила я все, що було в моїх силах і на підставі того, що в мене є безсумнівне... А тепер я ще більше ніж раніш боюся набрехати з-за поганої пам'яті. Все, що я ще чекаю – це фотографії. Як тільки одержу – одразу одішлю куди очі дивляться, бо й самій подобається таке «куце»! А все ж таки може ще кому згодиться. І мені «баба з воза».

Знаєте що я розшукала серед сміття та уривків напівзгнилих? Уривки щоденників подорожів по Чернігівщині за 1923-27 рр. Читаю і бачу яка вона вже не подібна на те, що я бачила у 50-хх рр. І вирішила саме Вас спитати: чи не переписати їх? Писала я їх частково для Д. М., частково для директора свого Сташевського (далеко не все! з пропусками). І ще чому мені це подобалося – тому що я послухала Вас і почала писати про Д. М. І не можу писати так увічливо, розумно й прохладно, як пишуть найгарніше. Здається мені, що занадто щиро пишу і не можу інакше – занадто багато давав він усім нам, своїм останнім учням. А мені може й більше за всіх, бо прийшла я остання: така була ненажерлива, уперта, здається що ніхто так не поспішав як я... От і не знаю чи кінчати чи стати? Чи спочатку «щоденники» хоч як зробити? Порадьте, будь ласка! І пробачте за докуку!

17/XII. Не встигла надіслати Вам листа, як ввечері одержала від Мусі «матері-яли» про Д. М... По-перше, майже все це у мене є, по-друге абсолютно чуже мені і у мене бачу зовсім інакше, занадто індивідуально написано. Не знаю, що робити? Чи кінчати, чи кинути?

Бувайте Ви перш за все здорові! З великою повагою Є. С.».

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4084)

***

«Шафонським». О.Ф. Шафонський (1740–1811) – український лікар-епідеміолог, історик, син сосницького сотника Чернігівського полку, автор широковідомого історико-статистичного твору «Черниговского наместничества топографическое описание» (1784–1786).

«Уривки щоденників подорожів». Ці записи були надруковані: Подорожі по Чернігівщині: уривки з щоденників, рр. 1921–1926; головним чином про гончарство чернігівське // Українське гончарство. Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне, 1995. – Кн. 2.

«Сташевського». Йдеться про Євгена Дмитровича Сташевського (1884–1938) – українського історика, доктора історичних наук, працівника ряду вишів і академічних установ. Директор створеного в 1925 р. сільськогосподарського музею в Києві, де працювала Є. С. як завідувач відділом кустарної промисловості. Загинув внаслідок сталінських репресій.

№ 7**1964, лютого 14.**

«14-II-64

Отже вельмишановний Степане Андрійовичу, завдання Ваше виконане: два тижні, як надіслала моїм Маріям те, що написала, як змогла про Данила Михайловича і тиждень – «Золотарство ніжинське (XIX ст.)», тому що одержала, нарешті, від Івана гарні фото типового ніжинського дукача. Дуже-дуже шкодую, що не мала змоги своєчасно зробити і зберегти хоч фото, хоч малюнків самої останньої масо-

вої продукції ніжинських майстрів – сережок, підвісок до ікон (вставних покривок, хрещиків, перстеньків...).

Як трудно давалося мені писання про Д. М. – я Вам вже писала, увесь лютий до останнього дня вагалася – чи можна саме так писати? Чи не слід? Але інакше не зуміла, не змогла. А в «Золотарстві» сама знаю, що напишала туди і те, що слід, і те, що не слід. Робила це цілком свідомо чи довго ще зможу щось робити – не знаю, це перше; друге те, що на друкування не сподіваюся, то хай хоч в рукопису десь збережеться те, що може колись комусь стане потрібне і допоможе в роботі. А от пристановище пристойне для всієї цієї писанини розшукати, – це, пробачте мене, вже проситиму і Маріюк і Вас вкупі подумавши, розшукати... Дати Вам на перегляд обидві роботи я просила подруг моїх милих.

Тепер же потроху, (бо вредна, дуже мила, дуже гарна українка-лікар, нової полкл[ініки], до якої я приписана, – забороняє «інтенсивну розумову працю»)... буду за Вашою ж порадою якось зводити до купи рештки «щоденників», але переважно стосуються вони також до початку 20-х рр. й в деякій мірі доповнюють «Спогади про Д. М.».

Є ще деякий матеріал досить цікавий, але таке це лахміття, такі уривки, так потребують ще: ще подивитися на самі речі, що не знаю, що й робити – а пам'яті своїй аж ніяк не довіряю. Уявіть собі надіслала привітання і гостинці Івану саме за місяць до дня його народження і таких фактів, дрібниць, щодня вистачає! З великою повагою і подякою, бажаю Вам усього найкращого в світі. Є. С.

Номер Вашого поштового відділу?

Привезе, як одужає Вам і про Д. М. і «Ніжинське золотарство». Воно досить куце, але більша робота не знаю де поділася. Ну, я і напишала туди і що слід, і що не слід, сама бачила, а не спинилася. У нас теж було декілька сумних днів, а більш ясні, сонячні, так що в кімнаті сидіти неохота. І взагалі чомусь дні задовгі занадто, коли сам сидиш. Син все ніяк не вибереться, все збирається. Найдорожчий гість – почтальйон!

Бувайте здоровенькі! Це перш за все!

Усього найкращого! Є. С.».

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4087)

№ 8

1964, березня 16.

«16/III 64.

Дуже зраділа, в/ш Степане Андрійовичу, одержавши сьогодні Вашого листа.

Але невже ж Вам і досі не ясно, що я зробила все! що було в моїх силах? і змозі. З усіх рецензій, що я одержала з Києва, приймаю до серця одну – Надії Вол[одимирівни] Лінко. Вона каже, що писанину мою треба інакше назвати: Д.М. Щ[ербаківський] – мій вчитель і керівник. До цього я цілком пристаю, бо це дійсно цілком відповідає змістові. Вона зрозуміла, що я зробила максимум того, що могла. Зрозумійте, прошу Вас і Ви: я так мало довіряю собі, своїй пам'яті, так мало маю певних матеріалів, які б збереглися з давніх часів, що вимагати від мене більшого – неможливо, бо все одно, я нічого не можу додати.

Да й почала я цю роботу під умовою, що це буде не лише моя робота, що я маю лише «розкачати» решту його учнів та друзів. Якби не збереглися саме ці записи, що стосуються безпосередньо до мене – я й цього не змогла б зробити! Так мало сама собі довіряю. З пам'яттю у мене дуже погано. Так що тепер вже не моя, а Ваша спільна праця давати решту того, що слід і своїх персональних вражень того «фону», якого Ви вимагаєте від мене. Крім того я так недовго знала Д. М. лише неповних 4 роки. Безсумнівно у нього були і учні і близькі йому люди, які знали його краще за мене. А мені перепало щастя знати і вчитися у нього виключно з-за моєї впертої та наполегливої вдачі – це Ви напевно зрозуміли з моєї писанини?

Якщо надішлете мені Ваші запитання олівцем, може я ще щось і пригадаю, хоч і маю сумнів загодя. У мене ж не збереглося нічого ні записів з його лекцій, ні з тем, які він давав ще комусь, ні з його вказівок...

А крім того – мені так трудно далось і те, що я зробила, що я ще й досі не зовсім в своєму розумі – принаймні мій лікар, що в I і II ц.р. вилаяв мене і примушував щотижня ходити до його – лише З/III змилювався і приказав явитися З/IV. А я ще й досі не повернула собі нормального сну.

Так що, шановний Степане Андрійовичу, не вимагайте від мене більше, ніж я можу ще щось зробити... Боюсь, що й «шліфувати» – це вже мені не під силу і я проситиму зробити це когось з моїх подруг, напевно Марію Іван[івну], бо й раніше вона робила це. Коли б я була на Вашому місці – я б неодмінно збрала їх усіх, а може ще з додатком тих, кого вони скажуть, і кінчила б цю начату роботу усім колективом: М[арію] О[лександрівну], М[арію] І[ванівну], Над[ію] Сем[єнівну], Над[ію] Вол[одимирівну], Кат[єрину] Іл[лівну]. Хто ще міг би добре дещо додати це – Вс[єволод] Мих[айлович] Зуммер.

Єдине що в мене залишилося в рештці одного щоденника – це моя власна, лише для себе написана рецензія, не те, що говорила Наталя Коцюбинська, коли ми п'ятеро збрались за рік після смерті Д. М.... Та ще те, що я говорила їм за 2 роки після його смерті. Якщо думаєте, що і це потрібне – пошукаю, бо іщ мало не збереглися під час останнього переїзду.

Прошу Вас, дайте мені пораду і відповідь в цій справі.

Щодо сіль[сько] – госп[одарського] музею – є трохи в тих «щоденниках», що я поступово готовлю і перепишу Вам. Мого автобіографічного матеріалу зможу теж з мого лахміття потроху набрати. Є наприклад у мене цілком закінчений зшиток про перші роки I-ої імпер[іалістичної війни], про роботу у прифронтовій полосі, написано тоді, теж схвильовано. Я повірте думала, що може бути цікавий для якоїсь військово-історичної установи – саме 50 років од тієї війни.

Є ще про Євпаторію тих часів цілком закінчений щоденник тих часів – кому він потрібний? Моїм дівчатам я вже писала, про їхні обов'язки перед Д. М., їм і книжки в руки: у їх могли зберегтися і його лекції і його настановлення, і склад його семінарів, теми, що він давав, семінари. Хай Вам не лише спасибі кажуть – це мене не задовольнить, це їхня справа та обов'язок.

Звичайно я так зраділа і коли від них прийшли листи і од Вашого! Бо все турбувалися чи можете, чи природно писати так щиро, а може так можемо говорити лише з тими, хто тобi рідний? Да – ще є в мене листи, які я одержувала від різних людей після смерті Д. М., хто знав і розумів яка це велика втрата для всіх нас і для мене, як останньої з його учнів...

Про Містечкіна – я з ним поводжуся увічливо і обережно. Вдячна йому, що він зацікавився певним періодом і певними людьми, які працювали в худ[ожньому] пром[ислі]. Те що в мене є про це, я йому не дам, не показавши Вам усім, моїм близьким.

З подякою і повагою з побажанням Вам перш за все здоров'я! І спасибі, що примусили мене це зробити.

Цими днями надішлю Вам «Пузиревський посуд» «на Ваше усмотреніє» – куди його дівати?».

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4090)

***

«Над[ію] Сем[єнівну]». Йдеться про Н.С. Венгржиновську (1894-1968) – українську мистецтвознавця і бібліотекаря.

«Надії Вол[одимирівні] Лінко». Йдеться про Н.В. Геппенер (Лінку) (1896-1981), яка була відома як мистецтвознавець, музеєзнавець, археолог, архівіст.

«Кат[єрину] Іл[лівну]». К. І. Білоцерківська (1893-1973) – мистецтвознавець.

«Містечкіна». Очевидно йдеться про Григорія Абрамовича Містечкіна (1929-2005) – журналіста, кіносценариста, мистецтвознавець, який писав зокрема про художницю Ганну Собачко-Шостак, Марію Приймаченко.

«Коцюбинська». Наталя Антонівна Коцюбинська (1896-1937) – український мистецтвознавець. Активна діячка українських визвольних змагань 1917–1921 рр. Одна з «п'ятірки» учениць Д. М. Щербаківського. Розстріляна внаслідок сталінських репресій.

«Пузиревський посуд». Пузирьовський посуд. Перший етюд з циклу «Чернігівське гончарство» // Українське гончарство. Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне, 1995. – Кн. 2.

№ 9

1965, січня 5.

«6-I-65

Коли б трошки більше здоров'я та грошей, шановний Степане Андрійовичу, то може я ще й прилетіла б незваною, бо хтось з киян писав мені про це і я так раділа! Всі дні ці чекаю листів про це, отже Ви перший, хто згадав, як це мені дорого та цікаво! Спасибі Вам велике, превелике! Найбільший та найкращий подарунок на день моїх іменин!

Запрошення переписала для себе, а Ваше негайно повертаю. Як посуваєте себе після такого заходу? Та ще й довгого такого, та ще й нудного!

Знаю, що Сидоренко був у Мар[ії] Олекс[андрівни] та Мих[айла] Ів[ановича] – розпитував... На жаль не знаю зовсім, що це за людина, але безперечно, спасибі їй превелике! Хто така Шевченко – теж не знаю, на жаль і шкодую, що і Мар[ія] Олекс[андрівна], якщо була там, од себе нічого не сказала, почувую, що я б не вдержалася.

Отже напишу Вам, першому, бо нікому ніколи про це не говорила й не писала, сподіваюсь, що й єдиному, бо проситиму Вас теж нікому, й ніколи не переказувати. Бо це те особисте, що після 1927 по 1934 не тільки гріло душу, але й весь час штовхало бути гідною того довір'я, про яке я довідалася за тиждень до Страшного дня.

У мене були великі і важкі для мене труднощі, коли я працювала над біографією Литвинової. В архівних її матеріалах я не знаходила усього, що мені конче потрібно було знати про її життя в к. 70-х та 80-х рр. Може було щось занадто особисте, а може зв'язане і з «політикою», таке, про що і дочка її Настасія Петрівна, якимось не дуже охоче говорила. А я, взагалі, погано знала чим і як жили кращі люди на Україні в ці роки. Якщо Ви переглянете цю мою роботу, може й побачите ясно, що тут у мене чогось бракує. От я і мучилася, а потім, мало не плачучи, пішла до Д. М. скаржитися та казати, що це він примусив мене взятися за матеріали – не по моїх силах і я хочу кинути цю роботу (хоч вона вже була при кінці). І от сиділи ми у великій залі і я, не думаючи ні про що окрім цієї своєї біди, майже не бачачи його, мало не плакала, бо й мені ця робота і ця людина дорогою стала... Тоді він поклав мені руку на плече і сказав так, що до смерті пам'ятатиму: «Що це Ви? Ви ж моя найбільша й найкраща надія! Зробити цю роботу конче потрібно; усякі труднощі треба бороти». Коли я це почувла і подивилася на нього, так мені стало і соромно і сумно, і дивно... Пам'ятаю, думаючи про себе і свої труднощі. І ніколи не забуду і не прощу собі, нам всім взагалі, що нам і на думку не спало, що це саме нам, його учням треба було якось ближче до нього підійти. Що може це самі ми й не зберегли його... В Казахстані я почала з того, що дуже хворіла й бідувала... І от ще одна зовсім чужа й невідома мені людина, сказавши своєчасно декілька слів наче на ноги поставила... Коли кінчився срок і треба було кудись їхати з Уральська я наважилась, коли прийшла останній раз «на реєстрацію» до свого слідчого, людини молодій, хворої, мовчазної, якоїсь сумної завжди, спитати – що я маю робити далі, кудись писати, комусь пояснювати, що ніякої провинності за собою не знаю? Він довго мовчав, не дивлячися на мене, а потім глянув і сказав якось уважно й значуще: «нікому писати, нікого прохати й пояснювати не треба. Треба жити так як завжди, нібито цього нічого не було». Що я мала робити? Сказала «спасибі» й пішла і все своє життя, до цього дня пам'ятаю його й його слова, скільки б не було усяких травм.

Якщо це варто зробити, прошу Вас, напишу про це й Мар[ії] Ол[ександрівни], щоб те, що колись од серця я написала про Д[анила] М[ихайловича] Ви передали до «фонду». Буду Вам вдячна! З великою повагою й побажаннями перш за все здоров'я!
Ваша Є. С.».

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4091)

***

«Литвинової». Пелагея (Поліна) Яківна Литвинова (Литвинова-Бартош) (1833-1904) – українська письменниця, етнограф, громадський діяч. Її життя й діяльність досліджувала Є. С.: Спаська І. Пелагея Яківна Литвинова: Нарис її життя та праці за її рукописами та родинними документами. «Етнографічний вісник», 1928, кн. 7

№ 10

1965, квітня 14.

«14-IV-65.

Дуже зраділа я, шановний Степане Андрійовичу, довідавшись з листа М[арії] Ол[ександрівни], що бачила вона Вас; бо дуже давно вже ні про Вас не чула, ні від Вас нічого не мала, а сама просто не наважуюся писати Вам! У мене теж зима пройшла без великих ускладнень, але з безліччю дрібних досад...

Зокрема докучав ремонт капітальний усього будинку, що аж на 1^{1/2} місяця примусив жити якимось по-циганськи... Спасибі ще геронтологам, які уперто намагаються якимось підтримати старе на нове! Остання, уперта хвороба – «провали пам'яті». Цими днями, розбираючи усякі завали, що призначено було спалити «в колонке», коли для ванни палитиму, попалися в руки ні на що вже не гідних рештки з відбірки (шматки) про завод Миклашевського. Чи повірите? Читала й очам не вірила – все начисто забула-коли, де і як це робилося – зовсім чуже й невідоме... А вчора так само розшукала окремі листочки про подорож до Покорщини – з Мар[ією] Ів[анівною], Всев[олодом] Мих[айловичем] та Базилевичем. Знаю, що не кінчала, а альбом з кахлями знайшла – цілий відділ саме про Покорщину. Дивлюся і не знаю – чи варто все це якимось до купи звести? Щоб не набрехати часом? І так сумно, не можу навіть передати Вам. Да й лікарі не дозволяють більше як годину-півтори для розумової праці визначили, так само і як і для фізичної. Ну, ходжу до Ботан[ічного] саду, напроти якого живу, щодня дивлюся на мій «підшефний» ящик з водяними гіацинтами, яких на зиму в мох пересаджено – забавляюся, цілу систему собі для спостереження собі склала – воно ж все для мене ще незнайоміше ніж «кахлі», з якими довелося 8 років морочитися за примусом Серг[ія] Ів[ановича] Руденка. Звичайно і ще цікаве, але коли М[арія] Ол[ександрівна] написала про свої останні роботи – так захотілося хоч чимсь ще для свого фаху корисною бути. У мене в роботі про «Кролевець», яку недавно надіслала Яценку, великий розділ про рушники взагалі, не лише про кролевецькі, свого часу великий етнограф[ічний] матеріал використовуваний був – а вона саме цього розділу й лякається... Як би я рада була б, коли б вона його повністю використовувала; хочу надіслати їй чернетку і просити її, щоб вона Вам його показала. Боюся лише, що це занадто нахально заважати Вам так? У Вас напевно своїх справ та різних хвостів вистачає...? А куди поділося і що сталося з тим, що написалося, останнім в моєму житті про Д[митра] М[ихайловича]? Питаю у Вас, бо коли б не Ви і цього я не зробила б. Щось і Вс[еволод] Мих[айлович] давно мовчить, то хоч листівочки з Десни моєї любі йшли. Як згадаю про київську весну, коли каштани зацвітуть, дак не милі мені нові пишні, народні урюки та інші алма-атинські паради. Правда, в Ботсаді, через дорогу, ще мало чого цвіте, хіба грядки з гіацинтами, а в оранжереях все більше кактуси – дуже гарні, але й дуже чужі.

Івана знов до Польщі запрошують на якусь нумізматичну конференцію, Юлька (син геолога) до Москви на геологічну – і радію, і заздрю їм. До Караганди син весь час запрошує, не подобається йому, що я тут занадто самотня; а я не наважуюся і дихати мені там ще важче ніж тут інколи, і 4-ий п поверх, і жодної людини знайомої, крім самого сина, де я не дуже корисною можу бути, а заважати нікому зроду не любила. Так і живу тут зозулею на своєму 2 поверсі, дивлюся на сад, а за ім увесь хребет Ала-тау.

Дуже, дуже рада буду якщо Ви знайдете хвилину якимось написати мені про себе, про свої справи!

З повагою й побажаннями перш за все здоров'я, а решта «приложиться»! Є. С.»

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4093)

***

«Базилевичем». Василь Митрофанович Базилевич (1883-1943) – український історик, музеєзнавець.

«Покорщина». Село Покорщина нині входить до складу Козельця. Тут збереглася одна з садиб доби Гетьманщини.

«Серг[ія] Ів[ановича] Руденка». С. І. Руденко (1885- 1969) – видатний український етнограф і мистецтвознавець, археолог, гідролог.

№ 11

1965, серпня 19.

«19.VIII.65.

Вельмишановний Степане Андрійовичу!

Іван вже вдруге питає мене про святого на честь якого будували Попова Горську церкву. Але я такою малою там не бувала, що не те що святого, а й самої церкви не пригадую...Що пам'ятаю? П'ять чи шість маленьких могилок на «старому» кладовищі – батькові сестри та брати, що маленькими всі вмирили... Ще пригадую сердитих індиків, яких розводили батькові сестри, з того й жили. Ще пам'ятаю, як у дрімучих Ветковських лісах, де ховалися од Никона старовіри, стояла корчма якогось старого Лейби і коли ми туди кіньми було приїдемо ночувати – і Лейба, і Сара вибігали, зустрічали, цілували і батька, і всіх нас і мало не плакали: «Юрочка приїхав» – він тут приїжджав змалку до Стародуба у училище. Так дивно нам, малим, було бачити цих старих, що знали нашого батька маленьким хлопчиком! Це здається і все, що залишилося в пам'яті з тих давніх часів...

Пригадую ще, що у Чернігівському музеї був якийсь знавець чернігівської старої архітектури, але як його звали, хоч лайте, хоч бийте – не пам'ятаю, але картотека у нього повинна була бути, може чи не в музеї вона? Було ще за часів Вайнштейна директора, може і Ви його пам'ятаєте? Якщо хочете – напишіть самі, запитайте, а може й я пошукаю адреси тамошніх старих знайомих, може вони що знають. Тільки я, з моїм циганським життям і розгубила, а з останніми хворобами позабувала стільки, що не певна, чи розшукаю що.

«Герентологи», які взялися за мене не на сміх, дійсно мають деякі досягнення: і «давнені» з дуже високого довели до норми і сон повернули. Кажуть всі, як один, що найбільший мій ворог сонце, а найбільший приятель – сон. От тільки все ще не певна і пам'яті своєї, як не довіряла, так і не довіряю. Постійно щось гублю, шукаю, не пам'ятаю. А тут ще ця бісова спека, що доходить у нас до 40°! Я її зовсім не витримую. Тому і живу усе це літо якось наче, зроду так не жила. Лише зранку і увечері, по холодочку і виходжу я [з] кімнати, а дома робити – нема чого. Почувати себе ні на що не потрібною і нездатною – дуже неприємно і незвичайно.

От і поскаржилася, і Вам надокучила... Пробачте! Щиро, од усього серця, бажаю Вам усього, що тільки буває найкращого! А якщо Ви ще й працювати, хоч трохи, здатні – то Ви ще й щасливіші за мене!

Пам'яті своїй не довіряю, а майно потрібніше усе десь розгубила за ці 30 років і робити нема чого.

Щасливо Вам !

З повагою Є. С.»

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4092)

***

«Попова Горську церкву». Попова Гора (нині – смт Красна Гора Брянської області в РФ). Важко сказати, про яку церкву йдеться в листі.

«Вайнштейна директора». Марк Григорович (Йосипович?) Вайнштейн (1894-1952) – музеєзнавець, історик живопису і архітектури. У 1925-1931 рр. завідував Чернігівським державним музеєм.

№ 12

1965, жовтня 31.

«[...]Зовсім і ніколи я не ремствую на Вас, бо й сама така, Степане Андрійовичу...

І дуже б рада була б відповісти на всі Ваші запитання, що хоч чим стати Вам в пригоді! Проте в Поповій Горі останнім разом була ще зовсім малою – найкраще пригадую сердитого тітчиного індика, чотири – чи п'ять маленьких могилок (батькових братиків та сестер) на сільському кладовищі на горі. Бо село й справді все стоїть на гірках, може трохи менших ніж київські (мені здавалися великими) над річкою Бесед'ю притоком Сожа.

Церква була, здається, простенька біла (дерев'яна), а може й плутаю з якоюсь іншою, чи не Вигурівською, де теж доводилося бувати, теж малою. Їхали туди ми, здається, до Гомеля потягом, а далі пароплавом (чи не до самої Попової Гори (?)). Проте зовсім-зовсім малою, пам'ятаю, їхали водою чи не до «Ветки», а далі дрімучими лісами! Пам'ятаю старого-престарого корчмаря єврея Мойшу і жінку його Сару, що зустрічали батька і усіх нас, раділи, причитали: «Юрочка приїхав, – Юрочка приїхав!» і цілували усіх нас. Бо підстаркуватий Юрочка, коли був малий, їздив на вчення до Стародубу кіньми. А був він такий завжди такий ласкавий та привітний, що ці старорежимні євреї дуже його любили і раділи, коли він приїздив до їх! У тих дрімучих лісах Ветковських колись ховалися «староверы» і скити їхні ще і за наші часи ховалися по хащах, а ночами чути було як десь далеко дзвонили... Знаю, що це Суражський повіт, що не дуже далеко був там і Стародуб, де вчився малим батько, так що це північна Чернігівщина зовсім поряд з Білоруссю.

Пам'ятаю, що вже потім, коли була я дорослою хтось (чи не Волод[мир] Ів[анович] Лесючевський – знали такого?) цікавився саме Поповою Горою і розшукував мене. А читала я про неї я у Філарета «Описание Черниговской епархии», да ще у якійсь великій блакитній книжці, що видавали з приводу якогось ювілею чернігівського. Тільки там мала бачити і фото з церкви.

Природа там типова для північної Чернігівщини – убога, річка подібна до Десни. А більш, здається, нічого не пам'ятаю.

Шкода, що вмер недавно брат у перших Микола, він довго жив там малим, а учителював у Клинцах... Дуже мила й культурна людина була, а кінчав Ніжинський інститут і жив у нас.

Невже ж Ви не виходите з кімнат? Чому б Вам не звернутися до геронтологів? Якраз там у Києві наш радянський центр їх (і якраз цими днями був їхній з'їзд і туди поїхав мій тутешній лікар). Мені тут вони були добре допомогли, а потім улітку з-за ремонту, відпусків їхніх, да ще й приміщення свого вони позбавилися і я знову теж не дуже добре себе почуваю. Головне знов не сплю! Усього Вам найкращого! Є.С.

31/X 65

Діти усі білоголові подібні до білоруських і мова ближча до їх (Так пригадую).

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4094)

***

«Волод[мир] Ів[анович] Лесючевський». В. І. Лесючевський (1892-1942) – український музеєзнавець, засновник і керівник Ніжинського музею історії мистецтв та етнографії у 1920-1921 рр.

«у Філарета». Філарет (Гумилевський) (1805-1866) – святий, видатний діяч Православної Церкви, архієпископ Чернігівський та Ніжинський. Історик і богослов, громадський діяч. Автор багатьох робіт, у т. ч. «Историко-статистическое описание Черниговской епархии». Чернигов, 1873.

№ 13

1966, жовтня 2.

«2/X-66. Найкращі побажання мені разом з найукраїнською квіткою надсилаю Вам разом з привітання. Одержала листа від О. Данченко, спасибі і їй(?) за пам'ять та журнал. Тут, почувавши себе, на жаль, на чужині, якось окремо буваєш вдячний за пам'ять. Гостював у мене брат, а потім був тут і син (вулканолог) з дружиною та

дочкою. Так що жовтень був щедрий! Бувайте здорові! Ваша Є. С.».

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4095. Листа написано на поштовій картці)

***

№ 14

1966, жовтня 25.

«25-X-66.

Спасибі за відповідь, шановний Степане Андрійовичу!

Так радіеш завжди кожному слову «з дому»... Як не намагалася, так і не прижилася тут як слід, так, щоб не відчувала себе якоюсь зайвою взагалі! А тут ще й хвороби старечі, коли забуваєш постійно й докучаєш своїм безпам'ятністю! Ну, що ж? Яценко – як в воду канув – була уважна людина – зникла. Там видніше. Тут були дві кияночки з лаври, улаштували виставку, хтось приїде розбирати, а мене щодня тягне туди, добре що це на нашій вулиці.

Що про намір відносно Д[анила] М[ихайловича] нічого не вийшло, звичайно шкода! Правда, я не знала якось, що це могло буди призначено для збірника якогось, тому й писала якось може й не так, як слід... Якось переглянула чернетку й подумала так! Правда писала занадто широко й одверто, одразу як згадалося.

Ой, як я Вам бажаю сил, здоров'я, щоб кінчилося «Лівобережжя» Правда ж нічого нема кращого за працю, в яку вкладено шире бажання сказати і те, що слід і як слід?

«Скатірку Скоропадського» Чернігівському музеєві (де до війни було їх дві), я надіслала одразу, як написала; другий екземпляр – Яценкові, а тепер і на російській мові третій до Москви. А тут були у нас дві співробітніці з лаври, на виставці «Укр. декади», казали, що й вони якусь придбали? Чи не ту, що зникла під час війни з Чернігова? Про те чи буде щось, десь надруковано, я вже не думаю і не сподіваюсь. Одна робота остання саме завалася у Ташкенті і зникла взагалі. Брат був у мене з тиждень після своєї подорожі. Брату я дуже радувалася! А потім був тут на якомусь з'їздові син – зараз їх щось б[лизько] сотні геологів десь в геологічному вояжі, повернеться через 2-3 дні. А у мене гостює невістка з дівчинкою-школяркою. Так що у мене останніми часами розваг різних хватає! Навіть трохи втомилася...

І брат, і син здаються мені стоящими людьми, а от щодо онуків – якось не уявляю собі, що з їх виходить... Про вибух, що був тут цими днями у нас, Ви чули звичайно! Сила народу відчувала й лякалася загодя, з речами з домів на вулицю виходили. І мене сусідка налякана витягла на вулицю, хоч і без усякого барахла, лише з онукою – школяркою маленькою. Я ніякого ані дрижання, анічогісінького не відчула!! Хоч вулиця наша під горами проходить!

Днями повертається син і скоро всі додому поїдуть, а я ніяк не придумую, що робити тут і в осені й зимою...

Добре хоч трохи здоровішою себе почуваю стала трудами геронтологів, а куди свій час надати, що робити, так і не надумала.

Пробачте, що докучаю Вам своєю балаканиною!

Так хотіла б побачити старих знайомих, приятелів, старі місця! Хоч і тут є справжні люди, а місцевість, як кажуть дуже гарна!

Усього Вам найкращого. Є. С.».

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4096)

№ 15

1966, грудня 10.

«10-XII-66.

Вельмишановний Степане Андрійовичу, давно не писала Вам і від Вас нічого не мала! Як ся маєте?

Про себе можу сказати, що хоч геронтологи, які взялися за мене минулого року і які (не можу не констатувати цього) на 1 рік 3 місяця припинили мої мізкові спазми, що мучили мене аж з 1957 року, – мали знов приємність лікувати мене цього місяця. Да не одну, а аж дві одразу... хоч на цей раз кажуть, хворь ця з'явилася через велику

кількість приємностей! У листопаді несподівано з'явився відвідати мене Іван! А потім і син з онукою! От і результат – на початку ХІІ, аж дві спазми, да й не легкі одразу! От і живи хочеш-не хочеш – помаленьку...

Прошу Вашої поради, бо не знаю як треба поводитися в цій ситуації. Ще за життя небіжчика А.Б. Салтикова, який разом з другим відомим керамістом А. Філіповим завжди охоче допомагали мені в моїх труднощах ще в 20-х рр., ще за життя Д[анила] М[ихайловича], я надіслала свою роботу про «Пузирьовський посуд» з ілюстраціями, переклавши її на російську мову до Москви, до «Советской Этнографії». Бо так само і про завод Миклашевського з великою кількістю ілюстрацій був намір публікувати у Москві, бо і тоді, як і тепер, такої можливості у Києві нема, а праці обидві здавалися їм потрібними для музейних робітників усього Союзу. Відповіді від «Сов[етской] Этн[ографии]» я не мала і не докучала їм. Миклашевського – Ви знаєте – надрукували таки у Києві, на жаль без ілюстрацій. Минулого місяця одержала я листа від т. Бутніка-Сіверського з Ін[ститу]ту искусствоведения про те, що головний редактор «Советской Этнографии» повідомляє їх про те, що до їх редакції прийшла стаття (автора не називає!) присвячена кераміці з Чернігівщини, що своїм походженням пов'язана з колоністами-менонітами. Запитують яка доля тих речей, що зберігалися в Чернігівському музеї і хто цим питанням на Україні займався? Пише Бутн[ік]-Сів[ерський], що йому було приємно повідомити, що я єдиний автор, який ще 1923 р. написав про це дослідження і що рукопис цієї праці тепер зберігається в ІМФЕ. Далі пише, що вони охоче друкували б і інші мої праці, але біда в тому, що всі вони завеликі для їхніх журналів. І що варто було б підшукати сумлінну та знаючу людину, яка б підготувала кілька моїх робіт до публікації.

Я відповідала йому, що роботу про «Пузиря» я надіслала до «Сов[етской] Этн[ографии]» ще до того як це за порадою А[нтон]а Х[омича] й Вашою здала всі свої рештки до фонду ІМФЕ, що мої роботи варто було б друкувати лише з ілюстраціями, що такої людини як йому треба – я звідси не можу назвати. (Написала про все це своїм товаришам – може вже вони що надумують?). Б[утніку]-Сіверському писала ще про те, що ніколи не відмовляла надсилали свої роботи хто б їх не запитував, надсилали і в музей, і на виробництво, щоб вони хоч кому стали в пригоді. Навіть цього року тут, у Алма-Аті дала екземпляр «Скатерті Скоропадського» – робітникам лаврського музею, які одержали аналогічні речі і їм для паспортизації і датування ця робота буде корисна... Може я не мала права цього робити? Проте затримувати все це «мертвим капіталом», тоді як воно потрібне сьогодні – я вважала завжди неможливим. Мені навіть байдуже, хай хто хоче використовує, аби воно було потрібне.

З т. Б[утніком]-С[іверським] я була дуже мало знайома. Книжки його, про яку Ви мені писали, я ще не бачила, її у нас тут не було. От і не знаю, як в таких складних умовах треба поводитися. А може і те тут має значення, уже давненько, а зокрема після цих двох останніх спазм відчуваю себе такою ні на що не гідною. І жити так, як доводиться досить не інтересно. Завжди в житті найцікавішим була робота – щось самій або кому-небудь зробити, й так жити по-старечи просто нецікаво!

Щиро бажаю Вам і здоров'я і можливості кінчити Ваші праці. І усього найкращого в новому році! З повагою. Є. С.».

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4098)

***

«А. Б. Салтикова». Олександр Борисович Салтиков (1900-1959) – відомий російський кераміст.

«керамістом А. Філіповим». Олексій Васильович Філіпов (1882-1956) – відомий російський кераміст.

А[нтон]а Х[омича]. Антон Хомич Серeda (1890-1961) – український графік, майстер прикладного мистецтва, педагог.

«Бутніка-Сіверського». Борис Степанович Бутнік-Сіверський (1901-1983) – український мистецтвознавець.

№ 16

1966, грудня 23.

«23/ХІІ 66. Найкращі мої побажання Вам вельмишановний Степане Андрійовичу! Як ся маєте? Мені останні місяці не легко далися! Хоч були і приємності – залітав брат на декілька день, найжджав син з онукою! А я вже чхаю та вилежуюсь. Писав Бутнік-Сів[ерський], що моск[овська] «Совет[ская] Етн[ография]» зацікавилася «Пузирьовскою посудою». Навіть друкують збираються, лише вимагають скоротити, розшукати хто б взявся за це. Бо я не можу, да й шкода – там ілюстрації головне. Рада була б, коли б Ви порадили що робити? З щирою повагою Є. С.».

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4097. Листа написано на поштовій листівці. Адреса отримувача: «Київ 5, ул. Дмитрова д.5, кв. 27 Степану Андреевичу Таранушенку». Адреса відправника «Алма-Ата 70, ул. Тимирязева д. 53 кв. 35 Спасская Є.Ю.»)

№ 17

1967, травня 1.

«1/V 67. До самих справжніх сліз зворушили мене і Ваші листівочки і те, що Ви згадали мене, опинившись на дніпровій кручі, Степане Андрійовичу! Чомусь значно більше, ніж завжди, почуваю себе тут прибуду і до того хочу «додому», що й сказати як слід про це не вмію. Весна у нас тут цього року якась вредна – нерівна, з вибриками. Лише вчора вперше вибралася на край міста, на берег маленької річки, у сад, до старих приятелів, що були колись до нас з Юлькою, чужих усім – добрими. Вишні цього року цвітуть як скажені, а яблуні зовсім не цвітуть. Сьогодні знов спека і я не пішла на парад... Знали б Ви, як я всім серцем зараз там, у Вас, «дома». Взяла двохмісячну пенсіонерську роботу, якщо розшукаю попутчика, то може завітаю до Вас. Давно, нічого так боляче не хотіла. За «Софію» – превелике спасибі! Бувайте здорові! Брата посилають до Хмельника, не знаю, чи буде у Києві, заздрю йому. Ваша Є. С.».

(ІР. НБУВ. Ф. 128. № 4099. Листа написано на поштовій листівці)

№ 18

1968, лютого 18.

«VIII Степане Андрійовичу!

Знали б Ви, як я зраділа з «Народної творчості та етнографії»! Якраз саме грипу, відчуваю себе препаскудно і, несподівано, Ваш подарунок! Так я скучила і за роботою взагалі і за всім, що діється «дома» зокрема! Довго нічого і про Вас не чути, і взагалі сама собі ні на що непотрібна й негідна! А думаю про все про всіх постійно.

Коли відчуваю себе хоч трохи здоровішою усяко підшукую собі будь-яку роботу. Бо так жити зовсім самою, без будь-якого заняття – просто не звикла й томлюся! Правда ж куди не прийду, всюди до мене добре ставляться, охоче дають хоч що поробити, проте я занадто скоро зникаю, стомлююся. І не знаю куди себе дівати! Читати – скоро забуваю, писати – плутаю. Да й зима взагалі нелегко мені давалася. Були у мене, спасибі, на Новий рік діти, навідали, а мені до їх їздити не радять. От і поскаржилася. За журнал – ще раз спасибі!

Про «Кролевець», звичайно мені найцікавіше було. Свою дуже-дуже велику роботу, найбільшу з усіх (декілька сот сторінок), які я тільки робила, я теж одіслала колись до Києва, не пам'ятаю точно, але здається що до Інст[итуту] Етногр[афії], а от де малюнки поділися – не пам'ятаю, а їх порядошно було. Добре, що Колосова видрукували, бо взагалі видрукувано про Кролевець було дуже, дуже мало. А виробництво надзвичайно характерне, а династія Риндіних дуже типова – з зовсім бідного кустика, що за плечима у мішку свою продукцію розносив, до онука мільйонера типового «скупщика» в руках якого були вже сотні кустарів.

Знаєте, те, що було в мене написано про Д. М. я надіслала до Істор[ичного] муз[ею] – Сидоренко. Не знаю Ваших київських обставин, не знаю, чи гаразд зробила, мо[же] краще було надіслати до «фонду» в Інст[итут] Етногр[афії] та Мистецт[вознавства]? Од нього повідомлення не мала. А надсилати до незнайомого т. Чужого, який просив мене про це – якось не наважилася.

З Колосом колись я була трохи знайома. Що надумав і написав – добре зробив. Здивувало мене трохи лише те, що література у нього не використувана, а може це такі правила в видавництві?

Цілком можливо, що у Вас буде Іван. Писав мені з Мінська, куди його на якісь збори запрошували. Писав, що якусь його роботу видрукували в Амстердамі, уже надіслали до Москви. І що до Києва теж завітає. Там теж якусь його роботу нагледіли.

Не знаю, як у Вас, а у нас вже здається повернуло на весну; отже через дорогу наш Ботсад Академії, куди мене охоче пускають, може трошки веселіше буде жити на світі.

Щиро, щиро бажаю Вам перш за все почувати себе як найкраще! Рада була б знати про Вас більше! Якщо побачите Колоса – моє привітання й йому. А з дівчат моїх нікого не зустрічаєте? Бувайте здорові!

18/II-68. В[аша] Є. Спаська».

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4104)

***

«Колосова». Очевидно йдеться про Сергія Григоровича Колоса (1888-1969) – українського мистецтвознавця, художника.

№ 19

1968, березня 29.

«29-III-68

Вельмишановний Степан Андрійович!

Як завжди, радію одержавши хоч і невеличкого листа від Вас... Все ж таки, як була, так і залишаюся усім моїм серцем там у Вас, в Києві, на Чернігівщині, на Десні! Як згадаю – сама не своя, – усе, усе мені любе! Недавно прокинулася – серце як не вискочить – бачила рожеві гречані поля уві сні... Краще не згадувати? А тут, як не намагалася, скільки не вкладала себе у все, що не доводилося робити і немало потрібного і добре робила, – як була, так і залишилася чужа!

Вчора приїхав син, Зовнішньо не в мене, а в когось з братів, може, навіть трохи в Івана, хоч русий, а не чорнявий. Був у Москві на з'їзді якомусь геологічному і заскочив до мене, спасибі. А чимсь подібний до мене – може ставленням до роботи, до людей взагалі. І у Москві роботу його кваліфікували «отлично!» Уявляєте собі, як мені це мило? Коли трапляється засумувати – пригадую, що хоч це зроблено як слід! А взагалі останні тижні й місяці навіть – вже ні на що не здатна. Не уявляю собі як це до Вас не попали записи про Д. М? У мене було так враження, що я за В[ашим] завданням і Ант[она] Хом[ича] Середи і писала. Куди ж він пристроїв той примірник? Рада, що Ви хвалите, що дала Сидоренко, якого не знаю так само, як і Чужого. До Інст[итуту] Фольк[лористики] Мист[ецтвознавства] Етногр[афії], де я збрала декілька років тому мій «фонд» – чомусь нічого додавати у мене охоти нема. Напишіть по правді, якщо хочете, то перепишу спеціально для Вас! Бо писала од серця, а часу влітку у мене буде досить: по сонечку ходити мені заборонено суворо. Дівчата, мої приятельки, теж кажуть що так і треба була зробити, бо Сидоренко використає це якнайкраще. А проте, запитаю ще чи не було Мар[ії] Олекс[андрівни] мого примірника – якщо був, попрошу передати Вам! До того ж не пам'ятаю, хто був за запрошенням небіжчика А[нтон]а Х[омича] коли я приїздила до Києва і читала навіть чи не в кімнаті небіжчика Д. М. якийсь – групі людей?

Щодо мене – сподіваюся, що вже цими днями почну ходити до Ботсаду, проти якого мешкаю, на 2-3 години у великому капелюсі... І то розвага! Там якісь екзотичні водяні квіти треба доглядати і реєструвати як вони себе почувають щодня? Хіба не цікаво?

Всім серцем бажаю Вам разом з весною зовсім одужати! Чекаю на відповідь – напишу спеціально для Вас з великою охотою. А до Києва – зокрема весною – на крилах би прилетіла! Уявить собі: не можу пригадати – на що мені потрібна була адреса Колоса! Усякого, усякого Вам доброго! Ваша Є. С.

Надіслала мені дружина небіжчика мого брата Василя Лід[ія] Ів[анівна] Спаська з Острога, де вона мешкає і працює (художниця) «Архітект[урно]-худож[ні] пам'ятки України» – «Острог», «Чернигів», «Новгород- Сіверськ[ий]», так я дійсно не можу

налюбуватися їми! А скільки я не намагалася – так і не прижилася тут. Радію, що хоч син сюди 2-років попав і це для нього рідні місця і він їм потрібний – розшукав, розкопав, щось потрібне, а дружина й дівчатка його зовсім тутешні. І знаєте що у мене прямо свербить? Так і залишилося невідомим: дерево – висока різьба, змалку дивувала мене! Останнього різьбяра ніжинського, остання річ у мене – округла рамка «дубове листя», яку він робив мені ще до 1-ої Імп[еріалістичної] війни для Боттічелівської Мадонни (а зараз ця рамка для фото Д. М.) не знаю, чи я Вам показувала? Дуже старий був! І він, і його батьки навіть іконостаси пишні і катедру до синагоги ніжинської різали. Звали його Семен Петрович Москвичов. Самого я його так і не бачила і ця рамка – його остання робота! Знайомий столяр, побачивши Мадонну, сказав: «Що ж це Ви, панночко, це треба – справжньому майстру дати!».

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4106)

***

«Спаська з Острога». Л.І.Спаська (1990 – після 1997) – відома українська художниця. Більшу частину свого життя вона прожила в Острозі».

«Семен Петрович Москвичов» (сер. XIX ст. – ?) – ніжинський позолотник і різьбяр.

№ 20

1968, травня 8.

«8/V-68

Вельмишановний Степане Андрійовичу!

Дуже, дуже давно не писала Вам, так як і Ви мені! І нічого про Вас не знаю! Як святкували? Як почуваете себе? Щодо мене, то я просто «ледаще». Здебільшого хворію або сумую і не знаю як жити на світі! Правда син мене в квітні забрав було до себе на свої шахти, але нічого путнього з цього не вийшло. Мені і там «стукнуло в голову» (чергова мізкова спазма...), а лікарів потрібних не водиться. От і довелося поспішаючи сюди вертатися. Ну й тут, хай йому біс, бронхіт причинився. Так стало сумно, та невесело жити на світі. Ще й весна якась не вірна, не весела. Одержала листа від Катер[ини] Ілл[івни] Білоцерківської і про Вас там згадує. Пише нібито Ви не бачили ніколи і не знали що там таке я написала про Д. М... Я дуже здивувалася; хоч пам'ять у мене ні на що не годна, проте щось мені мерещиться (?), що саме за Вашим наказом я й писала? Але це нехай як буде! Бо за вимогою Сидоренка я не так давно спеціально йому для музею переписала й надіслала; він одержав. Що вони там мають робити – не знаю. І взагалі як Ви всі там живете, що у Вас нового? Не знаю щоб дала, щоб хоч одним оком глянути на Київ і на старих друзів! Так жити як я тут живу – дуже мені не подобається: то хворію, то не знаю куди себе подіти, що робити? Живу сама і сама собі не подобаюся – плутаю, гублю, забуваю, не знаю куди себе, на що саме пристроїти?

Сподіваюся, що в травні потеплішає і я може попрошуся ходити через дорогу до Ботсаду що-небудь там робити! Давно нічого про Вас не знаю, як почуваете себе, що робите? Рада дуже буду, якщо надумаєте мені про свої справи хоч листівочку напишете?

На все добре!! З повагою. Є. С.».

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4107)

№ 21

1968, червня 23.

«Велике-превелике спасибі Вам, вельмишановний Степане Андрійовичу за книжку, що Ви її мені надіслали!! У мене тут є тільки «Чернігів», «Остер», «Новгород-Сіверський»... я на їх завжди дивлюся, оближуюсь... Так хочеться по тихій річці, хоч раз ще проїхати. Не знаю, чи писала Вам, що спробувала гостювати у сина в Центральному Казахстані, але одразу там захворіла і повернулася додому; добрий лікар попереджував, що таке може стати з-за тамтешнього клімату, занадто сухого для мене! Але і тут зараз така спека, що серед дня стараюся не виходити з дому. От і розумієте, яка радість кожна вісточка з рідних міст і мандрувати хоч по книжці!

Звичайно, якщо це без Вашого дозволу опубліковані Ваші фотографії і Ваші «положення» – це безсовісно, якщо Ви самі його двигали, на це – нічого не зробіш! – учень! Був у Вас Іван, писав мені, що дуже чекає Вашої рецензії на його «дукачі». Там на місці, якісь затримки все ж таки вийшли. А я хочу спитати у Вас поради: несподівано знайшла чернетки щоденників, які вела завжди виїжджаючи «на поле», ще за життя небіжчика Данила Михайловича. Чистовики я йому оддавала. Де вони я не знаю. Є там і про Кролевець, і про гончарів – Пузирів, і про німців-колоністів і т. ін. Чи треба це переписати, здати куди я здавала – т. Сидоренко – (куди між іншим він подівся?) з ним у нас була приязнь. Вам переписала б з охотою!

Так скучила за своїми містами, сиджу тут ні на що не гідна! Правда, може син таки збереться, його вже давно тягнуть у велике місто, а він, як і я, любить саме виробництво і не остання спиця там. Я його добре розумію, бо тут занадто увічливі сидять! От наскаржилася Вам!

Бувайте здорові, не хворійте! А мені треба видумати якусь справу. З пошаною Є. Спаська».

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4112)

№ 22

1968, липня 12.

«12-VII-68

Як почуваете себе, Степане Андрійовичу?! Мені це літо чомусь не легко дається, – занадто велика спека. Подорож моя до сина й онуків до Центр[ального] Казахстану далася мені не легко – ледве втекла і тут живу обережненько – намагаюся виходити з дому лише вранці й ввечері... Тому весь час якось невесело – не знаю куди себе подіти? Через дорогу Ботсад, там би мене охоче в оранжереях використовували – проте не наважуюся, маючи прецедент («швидку допомогу») і там спека!

Розковиряла тут якісь чернетки, якихось своїх щоденників з 1921-1926 рр. подорожі по Ніжинщині та Чернігівщині здебільшого. Чистовики теж десь можуть бути (повинні!) і на Чернігівщині (а може в архіві Д.М. (!), а де саме не пам'ятаю... От і надумала poradитися з Вами: чи не варто мені тут в спеку у затишку переписати все це набіло і надіслати... куди? – Додому! Тут воно нікому не потрібне...

Прошу Вашої поради куди саме? Чи не до Чернігівського музею? Бо я не пам'ятаю кому саме я чистовики передавала? А може найкраще Вам надіслати? Я наважуюся надіслати Вам назви записів, пробачте за нахабство!

№ 1 Ніжин 2/VIII 1921 – 8/XI 1921 Кахльові печі ніжинських майстрів -25
2/IX-1923

№ 2 Ічня 1923 26/VIII -29/VIII- іченські гончарі, кахлярі, печі -25

№ 3 Ніжин 1923 30/XII-5/I 1924 Ніжин – гончарі-кахольники, кахляні печі, цехові книжки, знамена

№ 4 Ніжин 1924 30/IV - 2/V 1924 Пасха. Будинок Чернова (печі).

№ 5 Чернігів 1924 16/V Музей (кахлі)

№ 6 Винниця 1924 31/V Щоденник

№ 7 Чернігів 1926 13/VII Щоденник

№ 8 Конотоп 1924 30/VII – 1/VIII 24 Щоденник

№ 9 Новгород-Сіверсь[кий] 1924 2/VIII – 5/VIII Щоденник

№ 10 Ніжин 30/IV -3/V 1924 Великдень – щоденник

№ 11 Чернігів 15/VII – 21/VII 1926 Щоденник

№ 12 Козелець 10-12/VIII 1927 Кахльові печі в садибі і Покорщина.

Свого часу мабуть усе це я кудись комусь надсилала. Але чи все і кому саме – аж ніяк не пам'ятаю. Порадьте будь ласка. Може до Чернігівського музею? (Спочатку, звичайно, якщо схочете, то спочатку Вам ?) Чекатиму Вашої відповіді, бо дуже мені не подобається: сумно жити так зовсім нічого не роблячи! А після мене воно лише до печі піде! Не знаю як кому, а мені воно здається миле! Є. С.».

(ІР. НБУВ. Ф. 128. № 4110)

№ 23

1968, липня 15 і 21.

«15-VII-68

Вельмишановний Степане Андрійовичу!

Так давно про Вас нічого не знаю крім того, що писав брат. І Ви про мене давно забули! А може й у Вас це літо таке, як у нас? Мені здається, що такої спеки не можу пригадати! Да що? Листя жовтого по вулицях вже досить! І мені ця спека дається трудно, в день стараюся не виходити з дому... Да вже й листу жовтого досить!! І трудно, й якість сумно, й пусто. Ні до Ботсаду (через дорогу!), ні до музею, або карт[инної] гал[ереї], де для мене знайшлась будь-яка робота, – просто не наважуюся вдень виходити з дому!! Так що такого порожнього й самотнього літа зроду не було! Як Ви почуваете себе? Щодо доброго у Вас? Правда брат, спасибі йому, згадував мені про Вас, коли був там у Вас, а тепер і він дуже рідко й мало пише навіть про свої справи.

21- VII-68.

Хочу запитати у Вас: заваялися тут у мене різні чернетки щоденників та записів про подорожі починаючи з 1923 р., які (я не пам'ятаю твердо!) здається здавала Данилу Михайловичу – різні мої щоденники про подорожі тощо. Мені вони ні до чого, да й переписати не важко, якщо про оригінали не відомо де вони? Да й взагалі, оскільки це здебільшого стосується до Чернігівщини, то чи не слід би надіслати до Черніг[івського] музею? Не знаю хто там хазяїнує, знаю, що Вайнштейн зрадів би! Порадьте, будь ласка. Я б це з охотою зробила. Чекатиму на Вашу пораду. Не знай (так в рукописі. – Ю.М.) й про приятельок своїх, теж щось давно не пишуть. Правда, на 930 р. Софії запрошення спасибі їм, надіслали ... Якби могла – неодмінно полетіла б! Ви, напевно, були там, як Вам все подобалося? Взагалі, що робите, як себе почуваете? Не знаю щоб дала, якби змогла хоч одним оком глянути на Дніпро та Десну. Десну зроду любила більш за всіх річок! Чекатиму Вашої відповіді

Бувайте здорові! Ваша Є. С.».

(ІР. НБУВ. Ф. 128. № 4111)

№ 24

1968, серпня 5.

«Напевно Ви не уявляєте собі, як часто згадую я Вас, шановний Ст[епане] А[ндрійовичу]! І книжка Ваша у мене не сходить з столу! Шкодную лише, що про Ніжин малувато, а так весь час странствую по батьківщині і відпочиваю од цієї бісової спеки. Останній тиждень виходила з дому лише рано-рано, і лише зовсім ввечері, а дома вдень теж ні на що не здатна! Так що Вам слід їхати! Не знаю щоб дала, щоб на якомусь маленькому «Леві», або ще на якомусь пароплавчикові їхати по Десні кудись, хай і до Новгород-Сіверського. А робити тут нічого не здатна. Лише листи від добрих приятелів в радість. Іван з своїми збиратися на пароплавчикові «Гоголь» до Архангельська. І його знов просять приїхати щось додавати чи викидати з «Дукачей» у Київ; це вже занадто – два рази вже їздив. Так що тим часом ні на що не здатна! Бувайте здорові! 1000 раз спасибі! Є. С.».

(ІР. НБУВ. Ф. 278. № 4113. Листа написано на поштової листівці. Адреси отримувача: «Київ 5, ул. Дмитрова д.6, кв. 27 Степану Андреевичу Таранущенко»; ...«Алма-Ата 70, ул. Тимирязева д. 53, кв. 35 Спасская Є.Ю.»)

№ 25

1968, жовтня 14.

«14-X-68

Вельмишановний Степане Андрійовичу!

Дуже давно і сама не писала Вам і від Вас нічого не мала! Проте, цілком можливо, що спека цього року і Вам так докучала як мені? У нас 30° було звичайною температурою... Зараз це вже минуло і стала чудова, як завжди в Алма-Аті, осінь! Те, що варто було давно зробити – виконую, починаючи саме з листа цього до Вас – надсилаю Вам фото Данила Михайловича в рамочці «Дубове листя» – останній роботі останнього

ніжинського різьбяр, про яку я згадую в тих спогадах, які надіслала на т. Сидоренко до Історичного музею, куди одночасно надсилаю і таке саме фото. Здається мені, що й саму річ варто заповідати і надіслати до Вс[еукраїнського] Іст[оричного] музею, моїм спадкоємцям? Проте, дуже прошу Вашої щирої поради! Фотограф подарував мені і негативи так що, якби були потрібні ще такі відбитки, можна їх зробити. Признаюся Вам, дуже рада була б мати і Ваше фото, бо і Вас, і ще декого з вченого люду вважаю за своїх приятелів і щирих вчителів та порадників, разом з Данилом Михайловичем, який за два дні до загибелі сам мені сказав, що вважає мене за свою ученицю найстараннішу (найкращу!) і сподівається, що я не зраджу його.. Було це! І я ще ніколи, нікому про це не говорила...

Була ще одна людина, яка так суворо до мене ставилася і вимагала від мене того, що я вважала цілком неможливим для себе. Це – С. І. Руденко, який примусив мене опрацювати величезну і зовсім занедбану збірку мідяних котлів... Зробила я і це – пам'ятаючи накази Л. М. ніколи не odkладати на завтра те, що треба і можна зробити сьогодні! Були правда добрі керівники ще й у Москві, в студентські часи, але без сумніву такого як Д. М. ніколи не було, ані до, ані після його загибелі... І нас п'ятеро було: М. Новицька, Н. Коцюбинська (що вже нема їх), Надійка Вендженівська (що хворіє на рак!), М.І. Вязмітіна, яку Ви знаєте, да я – (старе луб'я), якому скоро вже 77 років стукне... І всіх нас він вважав своїми справжніми учнями і всі ми намагалися, як тільки могли...

На все добре, вельмишановний Степане Андрійовичу! Чекатиму Вашої поради! З великою повагою Є. Сп[аська]».

(ІР. НБУВ. Ф. 128. № 4115)

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трьохсвятительська, буд. 4, м. Київ, Україна, 01001).

Yuriy Mytzyk – Doctor of History, Professor, Chief Scientist at the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Trokhsviatytelska str, 4, Kyiv, Ukraina, 01001)

Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трьохсвятительська, буд. 4, м. Київ, Україна, 01001)..

Inna Tarasenko, Candidate of Historical Sciences, researcher at the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Trokhsviatytelska str, 4, Kyiv, Ukraina, 01001)

The article deals with the correspondence of prominent Ukrainian art Yeoheniya Spaska and Stefan Taranushenko that are stored in the Taranushenko's personal fund at the Institute of Manuscripts VNLU. The significance of these epistles as a historical source, which sheds light on important biographical facts Ye. Spaska, the process of introducing its classical works on the history of Ukrainian art history, its relationship with a number of scientists.

Key words: letters, art history, folk crafts, carpet matter, pottery, glazed tile, rushnyks, porcelain.

Дата подання: 15 січня 2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3253661